

(geocentrik sistem) karşılık güneşi kâinatın merkezi sayan (heliocentrik sistem) görüşün Copernicus'ten çok önce İbn Bâcce ve Nasîrüddîn-i Tûsî gibi İslâm âlimleri tarafından savunulduğunu, en azından bu âlimlerin Batlamyus sistemini benimsemediklerini dile getirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Birinci Coğrafya Kongresi, Raporlar, Müzakereler, Kararlar, Ankara 1941, tür.yer.; *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Faaliyeti 1950-1960* (haz. Turgut Bilgin), İstanbul 1961, tür.yer.; Sırrı Erinc, *Ellî Yılda Coğrafya*, Ankara 1973, tür.yer.; a.mlf., "Ord. Prof. Dr. M. Besim Darkot Anısına (1903-1990)", *Bülten* (İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü yayını), sy. 7 (İstanbul 1990), s. 1-3; 1972-1973 *Yıllarında Emekli Olan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyeleri*, İstanbul 1974, s. 39-41; Sami Öngör, *Geçen Yılları Düşündükçe*, İstanbul 1987, s. 77; Metin Tuncel, "Ord. Prof. Dr. Besim Darkot: Hayatı ve Türkiye Coğrafyasına Katkıları", *Coğrafya Araştırmaları*, 1/3, Ankara 1991, s. 1-13.

METİN TUNCEL

DARPHÂNE

(ضربخانه)

Para basılan yer.

Dârüddarp ve dârüssikke adlarıyla da anılır. Bu terkiplerde yer alan dâr, hâne (ev) kelimesinin Arapça karşılığı olup darb vurma yoluyla para basma işlemine denir; sikke de "basma kalıbı" anlamına gelmektedir. Sikke daha sonra kalıpla basılan paranın adı olduğu gibi İslâm dünyası ile yakın ticarî ilişkilerde bulunan Venedik'te ilk defa 1284'te basılan altın paraya da (zecchino) adını vermiştir.

İslâmiyet'in ortaya çıktığı yıllarda Araplar ticarî ilişkilerde buldukları devletlerin paralarını kullanıyorlardı. Daha sonra bu ülkelerin toprakları ele geçirilince uzun süre buralarda mevcut darphânelerden faydalanıldı, küçük bazı değişikliklerle Bizans ve Sâsânî dinar ve dirhemlerinin darbı sürdürüldü. Bunların yanı sıra yeni kurulan şehirlerde darphâneler açıldı, buralarda yine İran ve Bizans paraları basıldı. İlk İslâmî sikke basımı işlemi ise Halife Abdülmelik b. Mervân zamanında (685-705) gerçekleşti. Önce Küfe'de Haccâc Abdülmelik'in emriyle ilk İslâm dirhemini bastı, sonra da halifenin kendisi Dimaşk'ta dinar bastırdı. Ardından Mısır Valisi Abdülazîz b. Mervân Fustat'ta dirhem darbettirdi (694-697).

Sâsânîler zamanında İran'ın belli başlı şehirlerinde darphâne vardı. İslâmî dö-

nemde de bu ülkede Ebreşehr ve Nîşâbur'da, Irak'ta ilk zamanlarda Basra, Küfe ve Vâsıt'ta, Suriye'de Hz. Ömer devrinde Dimaşk, Humus, Ba'lebek ve Taberiy'e'deki darphânelerde dinar ve bakır para basılıyordu. Ayrıca sadece bakır para darbeden Eliya ve Antakya darphâneleri vardı. Kuzey Afrika'da ise Fustat'ta (Mısır) ve Kayrevan'da (Tunus) darphâneler bulunuyordu.

İslâm dünyası genişledikçe fethedilen yerlerde yeni darphâneler kuruldu. Savaşlardan elde edilen ganimetler, yabancı paralar, değerli madenlerden mâmul eşyalar darphânelerde para haline getirilerek tedavüle sürüldü. Aynı zamanda maden yatakları işletilerek civa malgama yöntemiyle ocaklardan elde edilen madenler de ayrıştırılarak para haline getirildi.

Abbâsîler zamanında Halife Me'mûn'dan sonra Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler, Büveyhîler ve Selçuklular gibi özerk beylikler ve sultanlıklarda da kendi bey ve sultanları adına paralar basıldı. İlk zamanlar gümüş ve bakır sikkelerin üzerine darp yeri, darbeden vali, bazan vali ile birlikte halifenin adı yazılmaktaydı. Fakat Me'mûn'a (813-833) gelinceye kadar Emevîler ve Abbâsîler altın sikkelerin üzerine darp yerini koymadıkları gibi kendi adlarını da yazdırmadılar. Ancak bundan sonra sikkelerin üzerine darp yeri ve hükümdarın adı konulup ülkenin doğu ve batı kesimlerinde altın ve gümüş para basılır oldu. Afrika (Kayrevan) ve Endülüs'te 122 (740) yılına kadar altın para basıldığı halde daha sonra uzun

süre yalnız dirhem darbedildi. Emevîler'den Abdülmelik'in Dimaşk, Basra, Cey ve Vâsıt'ta, oğlu Velîd'in bunlar dışında Sûs, Herat, Kirman, Kus, Mâhî, Menâzir, Merv ve Sâbûr'da darphâneleri vardı. Abbâsîler'in de Abbâsiye, Muhammediye, Küfe, Basra, Arrân, Ermîniye, Hâşimiye, Bağdat, Cey ve Kirman'da darphâneleri bulunuyordu. Fâtımîler Rakkâde, Mehdiye, Mansûriye, Fas, Trablus, Sicilmâse, Sicilya, Palermo ve Kahire'de darphâneler tesis etmişlerdir.

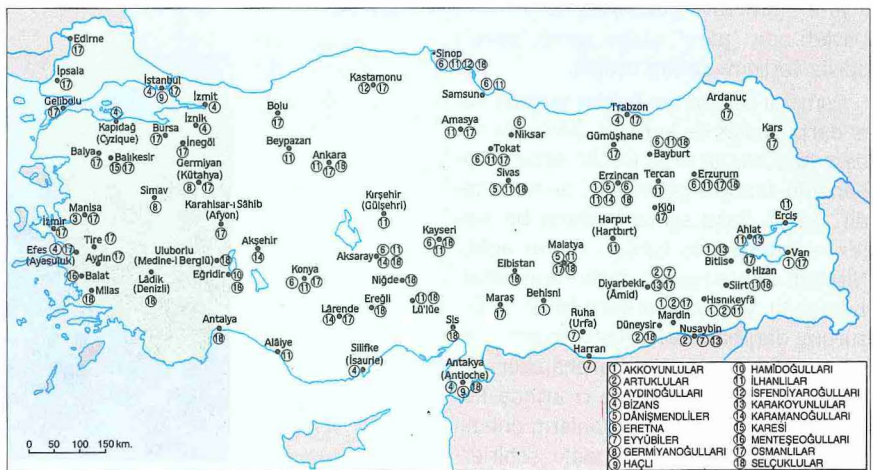
Eyyübîler devrinde Kahire, Fustat, İskenderiye, Dimaşk, Halep, Hama, Harran, Yemen vb. yerlerde darphâneler faaliyet halindeydi. Sadece devlet değil belli bir ücretle elinde altın, gümüş ve bakırı olanlar da darphânede bunları paraya çevirebiliyordu. Böylece devlet epeyce kazanç sağlardı.

Gazneliler'den günümüze intikal eden hindüşâhî taklidi sikkeler bu devletin darp faaliyeti hakkında bilgi vermektedir. Gazneli Mahmud zamanında Lahor'da, üzerinde Arapça ve Sanskritçe yazılar bulunan "tenge"ler darbedilmiştir. Bu Hint paralarından başka Abbâsî halifeleri tarzında dinar ve dirhem darbı da devam etmiştir.

Gerek Selçuklular'da gerekse bu devletin parçalanmasından sonra ortaya çıkan devletlerin ve beyliklerin darphânelerinde altın dinarlar ve gümüş dirhemler bastırılmıştır.

Osmanlılar'da para basım yeri için dârüddarp ve yaygın olarak da darphâne adı kullanılmıştır. Orhan Bey'e ait ilk sikkenin Bursa'da kesildiği, oğlu Süley-

Anadolu'da çeşitli devletlere ait bazı önemli darphâneleri gösteren harita (haz. Halil Sahillioğlu)

DARPHÂNE

man Paşa'nın da yine onun adına İpsala'da sikke kestirdiği bilinmektedir. I. Murad'ın ve Yıldırım Bayezid'in paralarında baskı yeri yoktur. Yıldırım'ın oğulları zamanında Bursa, Amasya, Edirne, Serez ve Ayasuluk'ta para basılmış olması, buralarda da darphâne faaliyetinin bulunduğunu göstermektedir. İlk altın para ise İstanbul'un fethinden epeyce sonra 1478 yılında burada basılmıştır. Ancak daha önceden Osmanlı darphânelerinde Venedik altını (duka, flori) basıldığı bilinmektedir.

Daha önceki İslâm devletleri gibi Osmanlılar da hâkim oldukları topraklar üzerindeki darphânelerden faydalanmışlardır (*Ķānūnnāme-i Sulṫānī*, nr. 1, 58). Ayrıca ülke toprakları genişledikçe maden yataklarına yakın yerleşim merkezlerinde, ticarî ve idarî önemi olan şehirlerde yeni darphâneler kurulmuş ve buralarda sadece Osmanlı parası basılmıştır. Ancak bazı tahrir defterlerinin başında bulunan sancak kanunnâmelerinde, vergi ve resimlerin genellikle eski beylik ve devletlerin para birimleriyle belirlendiği görülmektedir. Meselâ Akkoyunlular'dan alınan topraklarda kurulmuş sancaklarda vergiler Uzun Hasan'ın 2 akçe değerindeki hasanbegileriyle, Timurlu Devleti'nin "tenge", "tenkçe" ve "şahruhi" denilen (Barkan, s. 146, 148 vd.) 6 Osmanlı akçesi değerindeki parası ve Dulkadirîliler'in üçü 1 akçe kıymetindeki karaca akçeleri (*a.g.e.*, s. 145 vd.) üzerinden hesaplanırdı. Osmanlılar zamanında buralarda genellikle Osmanlı akçesi darbedilseye de Diyarbekir ve Erzurum darphâneleriyle çalıştığı zamanlarda Van Darphânesi'nde, Bağdat ve Basra'daki darphânelerde artık Osmanlı parası durumuna gelen İran sikkesi şâhinin darbı sürdürülmüştür. Suriye, Mısır ve Yemen'deki darphânelerde kesilen "nısf fidda" adlı yarım dirhemlik gümüş sikke, Osmanlı Devleti'nde "pâre" (daha sonra "para") adıyla varlığını devam ettirdi.

Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde yeni darphâneler de kuruldu. Zamanla sadece Anadolu'da yirmi kadar yerde darphânenin faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Ancak daha sonra bunların bir kısmı kapandıysa da bazıları tekrar açıldı. Nitekim kuruluş (guruş) darbı münasebetiyle XVIII. yüzyılda bir süre İzmir ve Erzurum darphâneleri çalıştırılmıştır. Osmanlı Avrupası'ndaki darphâneler ise daha çok maden ocakları civarında kuruldu. Ocaklardan uzak olanların önemli ticaret merkezi durumundaki şehirler-

de tesisine özen gösterildi. Maden yataklarına yakın yerlerde kurulan darphânelerin belli başlıları Sidrekapsi, Serez, Üsküp, Ohri, Novoberdo, Sreberniçe, Kratovo ve Kuçayna'da faaliyet gösteriyordu. Darphânelerin bulunduğu önemli şehirler ise başta ikinci pâyiataht durumundaki Edirne olmak üzere Belgrad ve Budin idi. Kırım Kefe'de de bir darphâne vardı. Ayrıca Kırım hanları da darphâne işletmişlerdir.

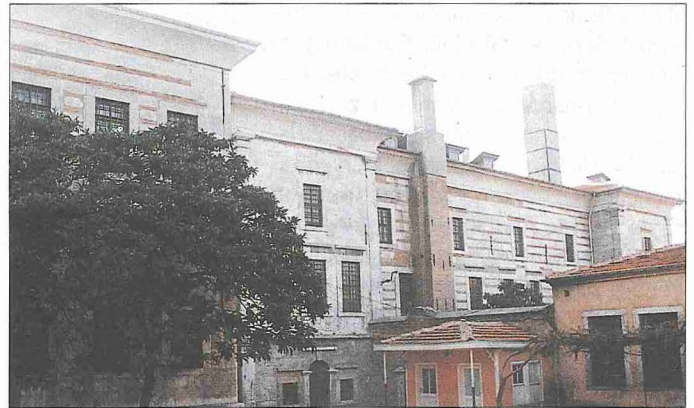
Kuzey Afrika'da Trablusgarp, Tunus ve Cezayir eyaletlerinin merkezlerinde darphâneler mevcuttu ve buralarda daha çok gümüş paralar kesilirdi. XVIII. yüzyılda bu darphânelerde basılan altın paraların Kahire'de ve özellikle İstanbul'da kesilenlerden daha düşük ayarda ve ağırlıkta olması, İstanbul'un ağır ve ayarı yüksek altın paralarının bu eyaletlere akmasına sebep olmuştur.

Kanûnî Sultan Süleyman ve II. Selim devirlerinde imparatorluk içinde yetmişin üzerinde darphânenin faaliyet halinde olduğu anlaşılmaktadır.

Amerikan gümüşünün Avrupa'dan sonra doğuya akışı sonucu maliyeti yüksek maden ocaklarının kapanması ve bu yüzden darphânelerin maden tedarikinde güçlük çekmeleri düşük ayarda akçe basılmasına yol açtı. Bunun önlenememesi üzerine zamanla darphâneler kapanmaya başladı. XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ancak belli başlı merkezlerindeki darphâneler çalışabiliyordu. Bu yüzyılın ikinci yarısında İstanbul Darphânesi'nde bile bazan para basılabiliyordu. Piyasada yalnız yıpranmış hurda akçelerle yabancı paralar tedavül ediyordu. Eyalet bütçeleri Hollanda esedisi veya İspanyol riyal kuruşlarıyla hesaplanıyordu. Bu kargaşalıktan, ancak mihanikî darphâne usulünün benimsendiği 1689 yılından sonra Osmanlı kuruluşlarının darbiyle çalışabili.

IV. Mehmed'in son yıllarında mihanikî darphâne usulüne geçildikten sonra yerli olarak imal edilen darphâne aletleriyle önce bakır mangırlar darbedildi. 1690'daki enflasyon sırasında, Beyazıt civarında bir eski Bizans manastırında işleyen İstanbul Darphânesi iş hacminin büyüklüğü dolayısıyla yetersiz kalınca, civarda Tavşantaşı denen yerde Mahmud Bey'e ait 4400 arşın kare olan bir arsa üzerinde yeni bir darphâne binası kuruldu. Bu bina 1707 yılına kadar darphâne olarak kullanıldı. Daha sonra Topkapı Sarayı bahçesinde Aya İrini Kilisesi civarındaki yerine taşındı. Tavşantaşı'ndaki bina III. Ahmed'in başhasekisi Emetullah kadına hibe ve temlik edilince bir mesjid, bir mektep ve bir sebül eklenerek bina içine o zamana kadar İrgatpazarı'nda bulunan simkeşler yerleştirildi ve geliri mektep, mesjid ve sebile vakfedildi. 1727'de eski simkeşhane yanınca arsası üzerine Çorlulu Ali Paşa Cami ve Medresesi inşa edildi. Saray bahçesindeki darphâne Cumhuriyet devrinde olduğu yerde bırakıldı ve ancak 1967 yılında Nişantaşı'ndaki şimdiki binasına taşındı.

Rakkasla darphâne tekniğinin kabulü ile Osmanlı para tarihinde 6,25 dirhemlik (20,04 gr.) zolotalarla 30,06 gramlık kuruşlar devri açılmış oldu. Altın paralarının da ikisi, beşi, hatta onu bir yerde olmak üzere (yaklaşık 10 dirhem, kataloglarda 34,40 gramlık sikkeler; Bk. Artuk, II, nr. 1738) altın sikkeler basıldı. Kuruş zamanla değeri düşük bir sikke haline gelince Abdülmecid zamanında darbına başlanan 20 kuruşluk mecdiyeler yaklaşık ilk Osmanlı zolotaları ağırlığında basıldı (ağırlığı 23,30 gr.; bk. Artuk, II, nr. 2017). Rakkasla darphâne tekniği sayesinde düzgün yuvarlak sikkeler darbi sağlandı. Ancak bu teknik Kuzey Afrika'daki darphânelerden pek kabul görmedi. XVIII. yüzyılın başında İstanbul'dan başka Edir-

Darphâne-i
Âmirî
binası -
İstanbul

ne, İzmir ve Erzurum'da rakkasla para darbedildi. Bu asrın başında doğuda gerçekleşen fetihler sonucu alınan Revan, Tebriz, Tiflis ve Gence'de Osmanlı hâkimiyeti boyunca darphâne çalıştı. I. Mahmud Kars ve Gümüşhane'de darphâne açtı. Fakat bundan sonra İstanbul dışında yalnız Mısır, Trablus, Tunus ve Cezayir'deki darphânelerde Osmanlı sultanı adına para basıldı.

XVIII. yüzyılda darphâne giderek önemli bir kurum özelliği kazanmıştı. Bu yüzyılda sadece para basan yer olmaktan çıkarak bazı mukâtaa*ların idaresi de buraya verildi ve değişik mukâtaaların toplandığı bir hazine oldu. 1757-1758'de dârüssaâde ağaları uhdesindeki Harameyn evkafı nezâretini de üstlenerek bunlara mukâtaa şeklini verip mâlikâne sistemi içinde işletmeye başladı. Sonraları III. Selim ve II. Mahmud zamanlarında daha başka mukâtaaları yönetmekle de görevlendirildi. Bu dönemde tek hazine, tek bütçe yerine özellikle askerî islahat münasebetiyle bazı gelir kaynakları bazı giderlere tahsis edilerek çeşitli fonlar oluşturuldu. Darphâne de bu münasebetle müstakil bir hazine haline getirildi. 12 Muharrem 1231 (14 Aralık 1815) tarihli bir belgeye göre aralarında Kastamonu bakır küresi (iltizam bedeli 21.250 kuruş), Karahisarşarkî şaphânesi (70.500 kuruş), Diyarbekir bakır kalhânesi (37.000 kuruş) ile voyvodalığı (107.000 kuruş) ve Draç İskelesi (66.480 kuruş) mukâtaalarının da bulunduğu 107 mukâtaa yönetiyordu (BA, Cevdet-Darphâne, nr. 974). Asâkir-i Mansûre'nin kuruluşu sırasında (1826) geliri ceyb-i hümayuna ait olanları dışında darphânenin yönettiği bütün mukâtaalar mukâtaa hazinesine devredildi. Ancak 1835'te ikisi birleştirilerek Darphâne Defterdarlığı teşkil edildi. Bu defterdarlık 2,5 yıl sürdü ve 1839'da yeniden tek hazine ve tek bütçeye dönüldü.

1840'ta kâime (kavâim-i mu'tebere-i nakdiyye) devrine geçildiğinde darphâneye bu hususta bir görev düşüp düşmediği açık değildir. Zira % 8 faizli bir çeşit hazine bonusu şeklinde çıkarılan kâimelerin ilk örnekleri elle yazılmıştı. Basılı olanları önce seri numarasız, sonra seri numaralı çıktı. Sık sık taklit edilen ve çeşitli suistimallere açık bulunan kâimeler sonunda kâğıt para haline dönüştü. Çıkarılması işinde darphânenin rolü açık olmamakla birlikte zamanı geçen veya sahte olup toplanan kâimelerin burada yakılarak imha edildiği bilinmektedir.

Darphâne Tanzimat'tan sonra müdürlük olarak Maliye Nâzırlığı'na bağlandı. 1881'de para basımı ve idaresi yeniden düzenlendi. 1853'te pres usulüne geçildi, 1911'de ise mekanik baskı yapılmaya başlandı. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra darphânenin adı Darphâne-i Millî'ye çevrildi. Daha sonra da Damga Matbaası ile birleştirilerek Maliye Bakanlığı'na bağlandı.

Darphânenin İdaresi. Osmanlılar'da darphâneler iltizama verilir, yani işletilmek üzere mukâtaa olarak birine ihale edilirdi (*Ķânünnâme-i Sulţânî*, nr. 15). Ancak altın, gümüş ve bakır para darbı müstakil birer mukâtaa sayılırdı. Çok defa her üç madenden para darbı aynı mültezime, fakat ayrı ayrı bedellerle iltizama verilir. "Tahvil" denilen iltizam süresi üç yıldır. İltizamı alacak biri çıkmazsa darphâne emaneten bir kamu iktisadî kuruluşu gibi çalıştırılır, bu arada tâlibi çıkınca yine iltizama verilir. Emanet ve iltizamla işletilme durumuna göre darphânenin yönetim ve denetiminde küçük bazı farklar olurdu. Mültezimin kâtiplerinin yanına, hesap kontrollerini yapması için devlet tarafından "emin" denilen görevliler tayin edilebilirdi.

1546 tahvilinde altın, gümüş ve mangır darbı için İstanbul Darphânesi iltizam bedeli olarak 1.552.506 akçe veren yahudi asıllı Yasef b. Yasef, yönetici kadro için bizzat kendisini 15 akçe yevmiye ile kâtip, oğlu İsak'ı altın darphânesinde 15 akçe ile kâtip, Pîrî adlı birini fels darphânesinde 10 akçe ile kâtip, altın, gümüş ve fels darphânelerine mültezim namına 20 akçe ile Hayreddin'i emin, Ermeni asıllı Abdullah adlı birini sâhib-i ayâr, Bâlî'yi de gümüş arayıcısı olarak teklif etmişti (BA, MAD, nr. 21.960, s. 72-73).

Darphânelerde çalışan ve "üstat" denilen teknik personelle çıkarlarının sayısı ve bunların aldığı ücretler zamanla değişmiştir. Mısır Darphânesi'nde XVIII. yüzyıl ortalarında altın darbında çalışanlardan "sebbâk" denen kalcının aylığı 750 pâre idi. İşlenen altının miktarına göre ücret alanlardan, sikke basan aletlerin demir aksamını onaran "haddâd" 1000 dirhem altın üzerinden 50 pâre, altın çubukları haddeden geçiren ve "meddâd-ı zeheb" denilen usta 50 pâre, "kattâ-ı zeheb" denilen doğrayıcı 50 pâre, "gas-sâl" adı verilen yıkayıcı 50 pâre, cilâci 50 pâre, muayyir-i altın veya altın sâhib-i ayârı beher 1000 altın başına 60 pâre, "hallâl" denilen ayırıştırıcı, yani tizâb ile altını tasfiye eden görevli tizâb ücreti

olarak ve her çeşni tutulduktâ 220 pâre, altın eritilirken ateşi körükleyen ve kendisine "körükçü" denen işçi külçe başına 2 pâre, "zencirekli" denilen altının her iki yüzündeki yazıyı içine alan zinciri basan altın zincircisi yevmiye olarak 65 pâre alıyordu. Darphânedeki çalışan işçilerin ücretlerinin nasıl ödeneceği iltizam mukavelenâmesinde belirtilirdi. Mültezim, özellikle yönetici ve kâtip olarak istediğini çalıştırmayı şart koşabilir ve ücretini belirleyerek bunun iltizam bedeline mahsup edilmesini mukaveleye koydurabilirdi. Fakat teknik elemanların ücreti sikkenin tartı ve ayarından sorumlu sâhib-i ayâr tarafından belirlenir ve ödenirdi. Sâhib-i ayâr "nevbet" denilen bir fırınlık maden miktarından bir kısım ayırır, başta kendisi olmak üzere usta ve çıkarların ücretini bundan öderdi.

Darphânedeki para haline getirilecek gümüş miktarı XVII. yüzyıl sonlarına kadar 13.165 dirhemdi. Bu miktarın 165 dirhemi ateş payı (hakku'n-nâr), 120 dirhemi de işçi ücretleri için düşülür, kalan 12.880 dirhem işlenir ve bu işleme nevbet denirdi. Kehlelerin yuvarlatılıp pul haline getirilmesi sırasında, köşelerin makaslanmasından nevbet başına 880 dirhem de kırıntı kabul edildiği için her nevbette 12.000 dirhem sikkelenmiş para elde edilirdi. 880 dirhemlik kırıntı gümüş bir sonraki nevbete ekleneceğinden maliyete dahil edilmez, maliyete dahil edilen gümüş miktarı 12.285 dirhem olurdu. Bunun da 285 dirhemi kayıp, ücret ve masraflar karşılığı sayıldığından kalan 12.000 dirhem, 100 dirhem gümüşten 400 akçe kesildiği XVI. yüzyılın ilk yarısında 48.000 akçeye tekabül ederdi. Mültezimin kâzancı da satın alınan 12.285 dirhem hurda sikke veya külçe gümüşün maliyet fiyatı basılan 48.000 akçeden çıkarılmak suretiyle belli olurdu. İltizam bedeli, tahvil içinde işlenebilecek nevbet sayısı tahmin edilerek hesaplanırdı.

Altın para için nevbet tarifi yapılmış olmakla birlikte bunun XVII. yüzyıl sonuna kadar 100 miskal (460,8 gr.), bundan sonra ise 110 dirhem (352,77 gr.) civarında olduğu kabul edilebilir.

Devlet, darphânelerde bir nevbet (basılacak miktar) oluşuncaya kadar maden bedelini ödeyebilmek için hazineden sermaye verirdi. Bu hususta darphâne sarraflarından faydalanılır, hatta bazan sermayenin bu sarraflara verildiği de olurdu.

İslâm dünyasında darphânelerde genellikle altından dinar, gümüşten dirhem

DARPHÂNE

ve bakırdan fülûs basılırdı. Fâtımiler zamanında "rub" ve "harube" adlarıyla altının kesirleri de darbedilmiştir. Fakat dirhem katları yoktu. Ancak Moğollar'ın dirhemden değişik paralar bastırdıkları, aynı şekilde altından da farklı tartılarda sikkeler darbettikleri bilinmektedir. Anadolu beyliklerinden itibaren dirhemden daha küçük bir para çıkışı açıldı. Osmanlılar monometalist gümüş rejimini, 1487'de "sultânî" denilen altını basmakla altın - gümüş bimetalizmine dönüştürdüler. Fülûs ise küçük alışverişlerin parası oldu. Fels darbında bakır madenin gerçek değeriyle nisbî para değeri arasında çok fark olduğundan fels darbu devlete büyük bir ek gelir sağlardı. Bir nevi vergiye benzediğinden mangır para dağıtılması kaynaklarda "salgun" olarak anılmaktadır.

Darp İşlemi. Para darbu, darphâne dışında ve içinde olmak üzere iki aşamada gerçekleşirdi. Darphâne dışındaki faaliyetlerin başlıcalarını maden tedariki ve basılan paraların piyasaya sürülmesi teşkil ederdi. Sarrafların önemli rol oynadığı maden tedariki işine zahireci, altuncu, mübâyaacı ve yasakçı denilen görevlileri de dahil etmek gerekir. Darphâne içinde ise teknik işlemlerden başka bunların yönetimi ve muhasebesi yapılırdı. Tahta çıkan hükümdar selefinin paralarının tedavülünü yasaklar, kendi akçelerini sürerdi. "Yasakçılar" veya "yasak kulu" denilen görevliler çarşı pazar dolaşarak eski akçelerin kullanılmasını menederler; simsarlar, mübâyaacılar ve sarraflar da bunları külçe veya hurda fiyatına toplayarak darphâneye sevkederlerdi. Böylece paranın itibarî değeriyle hurda maden değeri arasındaki büyük fark devlete yüksek kazanç sağlardı. Hatta bazan bir kısım İslâm devletlerinde,

bu arada Osmanlılar'da da cülûs olmandan eski akçe kullanımı yasaklanabilir ve buna "sikke tecdidi" denirdi. Bu işlem, tedavüldeki para stokunun yeniden darphânedan geçirilmesi anlamına gelirdi. Böyle durumlarda iltizamla işletilen darphânelerin iltizam bedelleri birden normal zamanların birkaç katına çıkardı. Yeni akçelerin tedavüle sürülmesini de yine sarraflar gerçekleştirdi. Darphâne dışında çalışan ve darp faaliyetlerinde önemli bir yere sahip olan "hakkâk" veya "sikkegen" denilen sikke kazıycılarını merkez ve taşra darphânelerinin sikke ihtiyacını karşılarlar, ayrıca sikke tahhîl ve onarımı ile de meşgul olurlardı. Taşradaki darphânelerin alt ve üst kalıpları ise merkezden gönderilirdi.

Darphânedeki işlenen madenin çeşidine göre değişik atölyeler vardı. Meselâ tizâb atölyesinde gümüşün içinde bulunan az miktardaki altın ayrıştırılır, kalhâne denilen izâbe atölyesinde ise alaşımdaki bakır ayrıştırılırdı. Potalarda eritilen ve sikke ayarı kıvamına dönüştürülen maden kalıplara dökülerek çubuk haline getirilirdi. Bunlar daha sonra yassılaştırılarak sikke kalınlığına getirilir, ardından sikke çapı uzunluğunda kareler halinde kesilir, daha sonra köşeleri kesilerek yuvarlak pullar haline dönüştürülürdü. Bu pullar da sikke kalıpları arasına konulup çekiçlenerek para haline getirilir, yani pulun iki yüzüne gerekli yazı ve şekiller basılmış olurdu. Osmanlı darphânelerinde bir kütük üzerine çakılı duran kalıp parçası örs şeklindeki bir alet olup buna "kürsü" denilmiştir. Elle tutulan ve alt ucunda sikkenin diğer yüzüne vurulacak yazı ve şekiller bulunan çubuk şeklindeki parçaya da "çelik" denirdi. Çeliğin üst tarafına çekiç vurularak darp işlemi tamamlanırdı. XVII. yüzyılın sonlarında Cerrah Mustafa adında Venedikli bir mühtedi ilk mihanikî darp aletini imal ederek çalıştırmıştır. Bu alet külçeleri yassılaştırma işlemlerinde kullanılan "çarh", yassılaştırılmış madeni zimba gibi delerek pul şekline getiren "kesme" ve bunları para haline getirmek için darbeden "rakkas"tan ibaretti. Rakkas, ucuna sikkenin çelik kısmı monte edilen bir burgu ve bu burguyu kürsü üzerine indirip kaldırarak baskı yuvarlak bulunan sağlam bir demir çubuktan oluşuyordu. Demir toplar bir kayışla sağa sola sallanırken burgu, ucundaki çelik pulun üzerine inerek darp işlemini tamamlardı. Osmanlılar'da darp

işlemi zamanla daha da gelişmiş ve hızlanmıştır.

XIX. yüzyılda bir müdüriyet haline gelen darphâne işletmesi, Mûsâ Kâzım'ın verdiği bilgilere göre idarî kısım (müdürlük, muhasebe, kitâbet, encümen) ve atölyelerden (kefçe, çeşni, çarhâne, sikkehâne ve dökümhâne) oluşmaktaydı. Kefçe, darphâneye maden girişiyle ilgili atölyedir. Burada dört kısım vardır: Terazi, kasa, altın ve gümüş mahzenleri, defter kalemî. Mahzende altın külçeleriyle altın hurdaları ve kalp gümüş sikkeler bulunur. Çeşni atölyesinde darphâneye gelen madenlerin ayarı tesbit edilir ve sikke ayarına uygun alaşım haline getirilir. Maden darphânedan sikke olarak çıkışta da çeşni atölyesinde ayarı kontrol edilir. Gümüş sikkelerin ayarı binde 880, altın sikkelerin ayarı binde 916,5'tir. Dökümhânedeki maden eritilerek tabanı, kenarı 5'er santim boyunda bir kare olup boyu 30 santim bir prizma çubuk külçe elde edilir. Bu çubuklar çarhâne atölyesinde basılacak sikke kalınlığına gelecek şekilde levha haline getirilir. Atölyede üçü altın, üçü gümüş eritmek üzere altı ocak vardır. Vaktiyle bir nöbet gümüş 13.185 dirhem gümüşten ibaret iken bu sıralarda 80.000 dirhemlik gümüş bir defada eritilmekteydi. Altın için nöbet ise 25.000 dirhem altındır. Fırınlar kok kömürü ile çalışır. Levha halindeki madenlere tel denir. Bunun kalınlığı hadeden geçirilerek son şeklini alır. Zımbalarla doğranan yuvarlak madene ise pul adı verilir. Pullar sikkelenir, tartıdan geçirilir, ağırtılır, sertliği gidermek için tavlanır ve tedavüle çıkarılır ("Darbhânenin Ahvâl-i Dâhiliyesi", *TOEM*, II/9, s. 551-557).

1879'dan itibaren değeri düşen gümüşten külçe alımı suretiyle yeni gümüş para basılmamaya başlandı. Bunun sebebi, gümüş paranın miktarını artırıp değerini daha fazla düşürmemektir. Gümüş para, ancak tedavülden çekilen sikkelerin eski gümüş paralardan darbediliyordu. Abdülmecid zamanından beri darphânedeki altından 500, 250, 100, 50, 25 ve 12,5 kuruş değerinde altın paralar ve gümüşten 20 kuruşluk mecdiye, 10, 5, 2 ve tek kuruşlar basılıyordu. 20, 10 ve 5 paralar ise gümüşten darbedilmemekteydi. Osmanlılar'da 500 kuruşluk meblağa "kise" dendiğinden 500 kuruşluk altın da bu adla anılmaktaydı. Fakat asıl temel birim 100 kuruşluk altın olup buna "lira" deniliyordu. Diğer sikkeler ise bunun katları veya küsurlarıydı.

Çeşitli darp aletleri (İstanbul Arkeoloji Müzesi, kalıplar teşhir vitrini)

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MAD, nr. 21.960, s. 72-73; BA, Cevdet-Darphane, nr. 974; TSMA, nr. E 169, 7768; *Ķānūnnāme-i Sulţānī ber-Muceb-i ʿOrf-i ʿOş-mānī* (nşr. R. Anhegger — H. Inalcık), Ankara 1956, tür.yer.; Kudāme b. Caʿfer, *Ķitābū'l-Ķarāc*, Köprülü Ktp., nr. 1076, vr. 19^a vd.; İbn Memmātī, *Ķavānīnū'd-devāvīn*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3360, tür.yer.; Selānikī, *Tārīh* (İpşirli), II, 744, 753; Evliya Çelebi, *Se-yahatnāme*, I, 565-567; X, 135-136; Ebū'l-Hasan Ali b. Yūsuf el-Hakīm, *ed-Devĥatū'l-müştebike fi ħavābiti dāri's-sikke* (nşr. H. Mūnis), Madrid 1959, tür.yer.; Rāşid, *Tārīh*, II, 383-384; Lutfī, *Tārīh*, V, 17; *en-NūĶūdū'l-ʿArabīyye ve'l-İslāmīyye ve ʿilmū'n-nümūyyāt* (nşr. Anistās el-Kermelī), Kahire 1939; Barkan, *Kanunlar*, tür.yer.; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 384-385; a.mlf., *Merkez-Bāhriye*, s. 68, 69, 346, 374; Halil Sahilliođlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonuna Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme* (doktora tezi, 1958), İÜ İktisat Fakültesi, tür.yer.; a.mlf., *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi (1640-1740)* (doçentlik tezi, 1965), İÜ İktisat Fakültesi, tür.yer.; a.mlf., "The Introduction of Machinery in the Ottoman Mint", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, İstanbul 1992, s. 261-281; a.mlf., "İkinci Süleyman'la İkinci Ahmed Zamanlarında bakır Para üzerinde bir enflasyon denemesi (h. 1099-1103/m. 1687-1691)", *Bülten, İstanbul Numizmatik Derneđi Dergisi*, özel sayı, nr. 10, İstanbul 1992; a.mlf., "Bir Mültezim Zimem Defferine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İFM*, XXIII (1963), s. 11-74; a.mlf., "Türk Para Tarihi Bakımından Eski Hesap Kitaplarının Deđeri", *BTTD*, sy. 7 (1968), s. 71-75; Abdülvehhāb Hasan Hüsnī, *Varaĳāt I*, Tunus 1965, s. 400 vd.; Artuk, *İslāmī Sikkeler Katalođu*, I-II, tür.yer.; Ramazan Şeşen, *Salāhaddīn Devrinde Eyyübiler Devleti*, İstanbul 1983, s. 136, 201-202, 218 vd.; Luis Şeyho, "en-Naşrāniyye ve ādā-bühā fi'l-İslām", *el-Meşruĳ*, XIX, Beyrut 1921, s. 304 vd.; İbnū'l-Haklı Lutfī, "Usūl-i Mesĳkūkāt-ı Osmāniyye", *Ulūm-ı İktisadiyye ve İctimāiyye Mecmuası*, I/14 (1325), 177-221; Abdurrahman Şeref, "Topkapı Saray-ı Humāyunu", *TOEM*, I/5 (1328), 279-280; Musa Kāzım, "Darphāne'nin Ahvāl-i Dāhiliyyesi", a.e., II/9 (1329), s. 551-557; Pakalin, I, 394-397; M. Longworth Dames, "Gazneliler", *İA*, IV, 747-748; A. S. Ehrenkretz v.dğr., "Dār al-ĳarḅ", *EJ²* (Fr.), II, 120-124.

HALİL SAHİLİOĞLU

DARRĀB

(الضراب)

Ebū Muhammed Hasen

b. İsmāil b. Muhammed ed-Darrāb
el-Gassānī el-Mısırī
(ö. 392/1002)

Muhaddis.

313'te (925) doğdu. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamakta, "Darrāb" lakabını darphāne görev yapması sebebiyle aldığı bildirilmektedir. Bağdatlı İsmāil Paşa diğer kaynakların aksine onu

"Savvāf" lakabıyla anmaktadır (*Hediyyetü'l-ʿarīfīn*, I, 272). Mısır'da yaşamakla birlikte hadis tahsili için çeşitli yerlere seyahat etmiş ve oralarda devrin ünlü üstatlarıyla görüşmüştür. Ahmed b. Mer-vān ed-Dīneverī, Da'lec b. Ahmed, Ali b. Abdullah b. Ebū Matar gibi hocalardan hadis almıştır. Talebeleri arasında ise başta ođlu Ebū'l-Kāsım Abdülaziz olmak üzere kendisinden yaşça büyük olmasına rağmen meşhur muhaddis Dārekutnī ve Mālinī bulunmaktadır.

Pek çok hadis rivayet ettiđi bildirilen Darrāb'ı Dārekutnī ve başkaları zayıf saymış, Zehebī ise onun orta seviyede fakat güvenilir bir muhaddis olduđunu söylemiştir. Kadı Ebū Bekir Ahmed b. Mer-vān ed-Dīneverī'nin *Ķitābū'l-Mücdālese ve cevāhirü'l-ʿilm* adlı eserini rivayet edenlerden biri de odur. Darrāb Rebūl-evvel (veya Rebūlülāhir) 392'de (Ocak veya Şubat 1002) Mısır'da vefat etmiştir.

Eserleri. 1. *Zemmūr-riyā² fi'l-a² mālī ve'ş-şöhreti fi'n-nās ve'l-aĥvāl...* Eserin bir nüshası Zāhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mecmūa, nr. 101, vr. 275^a-300^a). 2. *Ķitābū'l-Mürū² et*. Muhtelif kaynaklarda Darrāb'ın bu kitabıyla tanındığı ifade edilmekle birlikte eserin günümüze kadar gelip gelmediđi bilinmemektedir. İbn Hacer el-Askalānī onun Mālik b. Enes'ten rivayete dair bir eserinden başka *Aĥbāru Mısır*, *Aĥbārū'l-lmu² allimīn* ve *el-Mizāĥ* adlı eserleri bulunduđunu da söylemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Mākūlā, *el-İkmāl*, V, 207; Sem'ānī, *el-Ensāb*, VIII, 150; Zehebī, *el-İber*, II, 183; a.mlf., *A² lāmū'n-nübelā²*, XVI, 541-542; Safedī, *el-Vāfi*, XI, 405; İbn Hacer, *Lisānū'l-Mizān*, II, 197; Süyūtī, *Hüsnū'l-muĥāđara*, I, 371; İbnū'l-İmād, *Şezerāt*, III, 140; *Hediyyetü'l-ʿarīfīn*, I, 272; Kehāle, *Mu² cemū'l-mu² ellifīn*, III, 207; Sezgin, *GAS*, I, 213.

SELMAN BAŞARAN

DARUGA

Mođol devlet teşkilātında idarī, askerī ve malī yetkilere sahip büyük memurlara verilen unvan.

Farsça metinlerde ve sözlük kitaplarında dārūga şeklinde geçen daruga (daruĥa, darugaĳı, darugaĳın) Mođolca'da "basmak, sıkmak, daraltmak", mecazi olarak da "mühürlemek" anlamına gelen daruĥu kelimesinden türemiştir. Terim olarak Türkçe'de yargan, baskak, Arapça ve Farsça'da ise hākim ve şāh-ne ile aynı anlamda kullanılmıştır.

Mođol idarī geleneğinde darugalığın çok önemli bir yeri vardır. Başlangıçta yeni zaptedilen şehirlere tayin edilen darugalar hem sivil hem de askerī işlerden sorumlu idiler. Darugalık XIII-XVIII. yüzyıllar arasında Moğollar'da ve Moğollar'ın halefi olan bütün devletlerin idarī teşkilātında yaygın olarak vardır. Darugalar nüfus sayımını organize etmek, mahalī orduyu düzenlemek, posta teşkilātını kurmak, vergileri toplamak ve bunları merkeze ulaştırmakla yükümlü idiler.

Kaynaklara göre Cengiz Han ilk defa 1218 yılında Karahıtay Hükümdarı Küçlüğ Han tarafından kuşatılan Almalığ (Kulca) şehri hākimi Bozan ođlu Suĳnak Tegin'i daruga olarak tayin etmiştir. Cengiz Han'ın Çin ve batı seferleri sırasında zaptettiği veya kendi istekleriyle Mođol hākimiyetini tanıyan şehirlerin hemen hepsinde büyük hanın nāibi durumunda olan birer daruga vardı. Darugalar askerī ve malī işler yanında büyük hanlığın istihbarat işlerini de yürütürlerdi. Mođol istilası sırasında büyük han adına hizmetleri yürüten darugalar daha sonraki devirlerde bu görevlerden bir veya birkaçını birlikte üstlenmişlerdir. Darugalar görev ve yetkilerinin işareti olarak özel mühür (nişan, damga) taşırlardı. Cengiz Han'ın batı seferinden itibaren Batı Türkistan, İnan ve Kafkasya'da da daruga ve baskak unvanlı memurlar rastlanmaktadır. Öte yandan Mođollar'ın daha Cengiz Han'dan itibaren hākimiyetleri altına aldıkları siyasī teşekküllerin memurlarından istifade ettikleri ve bu hususta Uygurlar'ın ilk sırayı aldığı bilinmektedir. Cengiz İmparatorluğu'nun Yakındoğu'daki temsilcisi olan İlhanlı Devleti de idaresi altında bulunan Türkler'den faydalanmış, bu durum İlhanlılar'ın kısa bir zaman sonra Türkleşip İslāmlaşması ile sonuçlanmıştır. İlhanlılar'dan sonra kurulan Celāyiriler, Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular'da daruga tabirinin, herhangi bir şehrin veya idarī birim in idare, inzibat ve malī işlerine bakan büyük memur mānasında kullanıldığı bilinmektedir. Tarihī kayıtlara göre sadece büyük şehirlerin değil küçük kasabaların da darugaları vardı. Darugalık unvanı Timurlular ile Bābürlüler gibi Hindistan'da hüküm süren Türk devletlerinde de mevcuttu. Özellikle Bābürlüler'de daruga çeşitli dairelerin başındaki emirler ve bazı saray görevlileri için yaygın olarak kullanılan bir terim olmuştur. Devlet teşkilātında dārūga-i herĳare, dārūga-i tophāne, dā-